

bedrijf te beginnen, anderzijds werden de tegenstanders vaak voorgesteld als conservatief en onwetend. Dalfser Hooislagen is een voorbeeld van een ruilverkaveling die aanvankelijk geen draagvlak had in de streek. Pas nadat voorstanders jarenlang actie hadden gevoerd, bleek een meerderheid voor uitvoering te zijn.

De voorbeeldstudies maken *Verdeeld land* tot een interessante publicatie die nieuwe inzichten biedt in rol van ruilverkavelingen voor agrarische gemeenschappen. Ze laten zien hoe complex de besluitvorming vaak is geweest. Daarmee vormt het boek een mooie aanvulling op dat van Andela. Tegelijk maakt de publicatie ook duidelijk hoeveel we nog niet weten. Wat dat betreft vind ik het jammer dat Van den Bergh, die opgeleid is als historisch-geograaf, de regionale verscheidenheid en het landschap wat uit het oog heeft verloren. Onderbelicht blijft ook de harde strijd die gevoerd is om behoud van natuur en oude cultuurlandschappen. Terecht wijst de auteur als verklaring hiervoor op de onbetrouwbaarheid van mondelinge overlevering en op de schaarste aan schriftelijke bronnen, maar ik blijf ervan overtuigd dat hierover meer te vinden moet zijn. Daarbij denk ik aan archieven van natuurbeschermingsorganisaties, de ingediende bezwaarschriften (de auteur geeft aan dat de antwoorden daarop vaak formalistisch en daarmee nietszeggend waren, maar de bezwaarschriften zelf wijzen zeker op onvrede en op concrete problemen) en interviews met betrokkenen.

Al met al heeft Van den Bergh een degelijk onderzoek op zeer efficiënte wijze binnen de vier jaar die hem ter beschikking stonden uitgevoerd. Tegelijk laat het boek nog veel vragen open, die oproepen tot nader onderzoek. Dat maakt de ervaringen van Van den Bergh met het archief van de Cultuurtechnische Dienst des te schokkender. Toen zijn onderzoek begon, was een groot deel van dat archief, met inbegrip van het meeste kaartmateriaal, net op weg naar de verbrandingsoven in Winschoten. Om zijn onderzoek te kunnen uitvoeren moest de jonge promovendus zijn gegevens letterlijk voor de poorten van de hel wegslepen. Het is te hopen dat we in de toekomst voorzichtiger met dit soort materiaal omgaan.

Hans Renes
Universiteit Utrecht

Annette de Vries, *Ingelijst werk. De verbeelding van arbeid en beroep in de vroegmoderne Nederlanden* (Zwolle: Waanders, 2004) 304 p. ISBN 9040089485

Annette de Vries heeft in dit proefschrift de verbeelding van de werkende mens in de Nederlandse kunst uit de zestiende en zeventiende eeuw tot onderwerp gemaakt. Het resultaat is een zeer originele en interessante studie, waarin kunstgeschiedenis en sociaal-economische geschiedenis met elkaar verbonden worden. Aan een zestal *case studies* over afzonderlijke beroepen gaat een inleidend hoofdstuk vooraf, waarin de ontwikkeling van het denken over arbeid in samenhang met veranderingen in de verbeelding daarvan wordt geschetst. Arbeidzaamheid werd in deze periode meer en meer gezien als een cruciale deugd, dit in samenhang met de verbreiding van het christelijk-humanistisch gedachtegoed. De tegenstelling tussen arbeidzaamheid en ledigheid werd tegelijkertijd een steeds populairder thema in de beeldende kunst. Aanvankelijk sloot de beeldtaal nauw aan bij Bijbelse thema's, zoals de verdrijving uit het paradijs of een werkende Adam. De weergegeven arbeid was als regel landarbeid met een spitende Adam, of met Abel als schaapherder en Kaïn als ploegende boer. In de late zes-

tiende eeuw werd de afgebeelde arbeid vaker in een stedelijke omgeving gesitueerd en komen timmerlieden, kleermakers en schoenmakers in beeld. Die thematiek vindt men wat later terug bij de enorme productie van de Nederlandse genreschilders uit de Gouden Eeuw. De Vries toont aan dat zulke voorstellingen in grotere aantallen werden geschilderd dan werd aangenomen.

Na het schetsen van de achtergronden waarin de verbeelding van de arbeid in de zeventiende eeuw tot bloei kon komen, volgen *case studies* over notarissen, predikanten, bankiers, schoenmakers, zakkendragers en spinsters. Elk hoofdstuk valt op door de creatieve speurtocht naar beeldmateriaal, want De Vries baseert zich niet alleen op prenten en schilderijen, maar betreft in haar betoog ook onder meer gevelstenen, gildenpenningen, glas-in-loodramen, grafzerken en beeldhouwwerk. Deze afbeeldingen worden met elkaar in verband gebracht en geplaatst in de brede context van de betreffende beroepsgroep. Dat werpt nieuw licht op enkele kunsthistorische vraagstukken en draagt ook bij tot onze kennis op sociaal-economisch gebied. Afbeeldingen van schoenmakers kunnen hier als voorbeeld dienen. De Vries stelt onder meer vast dat in de afgebeelde werkplaatsen soms wel en soms geen leesten zijn afgebeeld, en verbindt dat gegeven met het strenge en wettelijk vastgelegde onderscheid tussen schoenmakers en schoenlappers, die alleen mochten herstellen. De laatsten zitten eerder in rommelige werkplaatsen of pothuizen, wat met de werkelijkheid zal zijn overeengekomen. De verbeelding van dit ambacht speelde van oudsher een belangrijke rol bij de groepsidentiteit, wat teruggaat tot de beschermheiligen van voor de Reformatie, Crispinus en Crispianus, die regelmatig te vinden zijn op altaarstukken van schoenmakersgilden. In Nederland zijn daarvan de meeste na de Beeldenstorm verloren gegaan. Dat geldt ook voor de groepsportretten die Leidse schoenmakers hadden laten maken. Wel zijn er nog veel schilderstukken die mogelijk als portret waren bedoeld, of waar de scheidslijn tussen portret en genrestuk onduidelijk is. Mogelijk was het minder ongebruikelijk voor een ambachtsman zich te laten portretteren dan men tot nu toe aannam. Van de weinige voorbeelden, waarin de afgebeelde ambachtsman ook kan worden geïdentificeerd, is het door De Vries eveneens besproken portret dat Jan Steen maakte van de Leidse bakker Arend Oostwaert. Ook dat werk heeft enkele kenmerken van de gangbare genrestijl. De Vries laat hiernaast op grond van onderzoek in boedelinventarissen zien dat schoenmakers tot de potentiële kopers van zulke schilderijen behoorden. Schoenmakers stonden als groep in veel opzichten in tussen enerzijds aanzienlijker beroepsgroepen als notarissen en predikanten, waarbij in het beeldmateriaal groeps- en individuele beroepsidentiteit benadrukt werd, en anderzijds ongeschoolde arbeiders, zoals bijvoorbeeld spinsters, waarin daarvan niets meer is terug te vinden. Telkens zijn de schoenmakers het prototype van de deugdzaam en nijvere ambachtsman, en zo wilden zij zichzelf ongetwijfeld graag zien. Zo zagen zij zich ongetwijfeld liever dan als de tot tegenspraak geneigde schoenmaker, die zich volgens het spreekwoord beter bij zijn leest kon houden.

De zes *case studies* in dit boek dragen alle in hoge mate bij tot onze kennis van de Nederlandse samenleving en cultuur in de zestiende en zeventiende eeuw. Het boek is bovendien prachtig uitgegeven, de afbeeldingen zijn met zorg uitgezocht en gereproduceerd. Ten slotte laat het op voorbeeldige wijze zien hoe nuttig de kruisbestuiving tussen kunstgeschiedenis en geschiedenis kan zijn.

Rudolf Dekker
Erasmus Universiteit Rotterdam